

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2022, c. 8, s. 1: 445-459

**Sadrın Zaptından Satrın Zaptına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât
Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme**
From Soundness of Memory to Soundness of Text: An Evaluation on
the Reasons for the Development of Hadith *Tashîf* Literature in the
IV./X Century

Üsâme BOZKURT

Arş. Gör. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis ABD.,
Research Assistance, Dicle University, Faculty of Theology, Department of Hadith
usame.bozkurt@dicle.edu.tr
Diyarbakır / Turkey

ORCID: 0000-0001-7810-895X

DOI: 10.47424/tasavvur.1077511

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 22 Şubat / February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 14 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Bozkurt, Üsâme. “Sadrın Zaptından Satrın Zaptına: IV. /X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8 / 1 (Haziran 2022): 445-459.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1077511>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
CC BY-NC-ND 4.0

Öz*

Hadis isnad ve metinlerinin doğru bir şekilde aktarılmasındaki en önemli hususlardan biri ifadelerin yazımında bir hata vuku bulmamasıdır. Bu amaçla muhaddislerin hadis metinlerinde ve râvi isimlerindeki hatalara dair bir farkındalık oluşturmaya ve eser telifi ile hataları asgariye indirmeye çalıştıkları görülmektedir. Hadis tashîfât literatürüne dair çalışmaların en önemli örneklerinin ise IV./X. asırda verildiği görülmektedir. Bu çalışmada hadis tashîfât edebiyatının IV./X. asırdaki gelişiminin gerekçeleri dönemsel ve bölgesel olarak incelenmeye çalışılacaktır. Gelişim sebeplerine dikkat edildiği zaman ilgili zaman diliminde eser nakillerinin etkin hale gelmesi, râvi edebiyatının gelişimi, râvîlerin niteliğindeki düşüş ve Acem bölgelerinde yaşayan Ehl-i Hadîs'in konuya dair ihtiyacının temel etkenler olarak ön plana çıktığı ifade edilebilir. Muhaddislerin Arap dili uzmanlarından eser telifine dair özel isteklerde bulunmalarının da literatürün oluşumuna etki ettiği görülmektedir. Onların bu türden bir tutum sergilemeleri aynı zamanda ilimler arası iletişimin ve yetkin olunmayan sahalara dair bir özeleştirinin varlığına işaret etmesi açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ehl-i Hadîs, Râvi, IV./X. asır, Tashîf.

Abstract

One of the most important issues for the ideal transmission of hadith texts and *isnâds* is that there is no error in the writing of these expressions. For this purpose, it is seen that the hadith scholars try to create an awareness about the mistakes in the hadiths and the names of the narrators and try to minimize the mistakes by writing works. The most important examples of this literature seems to have been given in IV. /X century. In this study, the reasons for the increase in the literature of *hadith tashîf* in the IV./X century will be tried to be analyzed periodically and regionally. When the reasons for this increase are taken into consideration, it can be stated that the main factors come to the fore as the active transmission of works in the relevant period, the

* Bu çalışma Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Mehmet Bilen danışmanlığında devam eden *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadis Arasındaki Tartışmalar* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

development of narrator literature, the decline in the profile of the narrator in this century, and the need of the Ahl al-Hadith living in the 'Adjam regions on the subject. It is seen that the hadith scholars' special requests from Arabic language experts for writing works also affected the formation of *tashîf* literature. Their display of such an attitude is also important in terms of pointing out the existence of inter-scientific communication and a self-criticism about incompetent fields.

Keywords: Hadith, Ahl al-Hadith, Narrator, IV./X century, Misreading (*Tashîf*).

Giriş

Hadis ıstılahında “senedde veya metinde birbirine benzeyen harflerin yanlış okunması” olarak ifade edilen tashîf¹, erken dönemden itibaren muhaddisler tarafından dikkat çekilen, hadis râvilerine uyarılar yöneltilen ve sonraki dönemlerde muhaddislerin birbirlerine dair eleştirilerinde müracaat edilen önemli alanlardandır. Tashîfin hadis naklinde sık karşılaşılan hatalardan olduğuna işaret eden muhaddisler bunun zorluğunu ifade etmek üzere tashîften kurtulmanın neredeyse mümkün olmadığını söylemişlerdir. Örneğin Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49) dört kişi hariç tüm muhaddislerin tashîfatta bulunduğunu belirtirken,² Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) “tashîften kim

¹ Emrullah İşler, “Tashîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/128. Tashîf ve tahrîfin tanımlarına dair ayrıntılı bilgi için bk. Ustîri Cemâl, *et-Tashîf ve eseruhû fi'l-hadîs ve'l-fikh ve cuhûdu'l-muhaddisîn fi mukâfahetihî* (b.y.: Dâru Taybe, ts.), 23-41; Ahmet Tahir Dayhan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 7-157. Tashîf ve tahrîf ifadelerinin İbn Hacer'e (ö. 852/1449) değin bir ayrıma tabi tutulmadıkları ifade edilmektedir (Dayhan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*, 7). Tashîf, tahrîf ve lahn kavramlarına, çeşitlerine, ortaya çıkma sebeplerine ve ilgili literatüre dair ayrıca bk. Azizah Fakhria Zahra, *Tashîf ve Musahhaf Hadisler: Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim Özelinde* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 5-18; Ümmügülsüm Yeşil, “Tashîf ve Tahrîf Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 18/1 (2020), 148-155; Hızır Yağcı, “Lahn Meselesinin Hadisçilere Göre Değerlendirilmesi”, *Dergiabant* 10/1 (Mayıs 2022), 193-211.

² Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, thk. Mâzin es-Sirsâvî (B.y.: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 1/301.

sâlim olabilir ki?" demektedir.³ Hâkim (ö. 405/1014) de hadis imamlarının dahi tashîfe düşüklerini belirtmektedir.⁴

Hata ihtimalinin yüksek olduğu zor bir alan olan tashîfât konusunun, hadis naklinde yazılı nüshaların etkin olmasıyla birlikte daha önemli bir konuma geldiği ifade edilebilir.⁵ Zira şifahi nakil hem hadis metninin hem de râvi isminin doğru bir şekilde okunmasını önemli oranda sağlamaktadır. Şüphesiz yazılı nüshaların yayılmasına rağmen nüshanın şifahi nakil vasıtasıyla aktarılmasında bu türden tashîf ihtimallerini önleme çabasının etkisinden de söz etmek mümkündür. Yazılı nüshaların yayılmaya başlaması ve Arap olmayan yahut Arapça konusunda yetkin olmayan râvilerin varlığı hadis nüshalarındaki tashîf ihtimalini artırmış, muhaddisler bir farkındalık oluşturma adına çeşitli uyarılarda bulunmuşlardır. Bilgi birikimlerini yazılı nüshadan alanların *sahafî* vb. ifadelerle tanımlanması,⁶ ilmin sadece yazılı nüshadan talim edilmesine dair çekinceler,⁷ hadis ezberine dair teşviklerin uzun süre işlerliğini korumuş olması, hadislerin müzakeresine dair ısrarlı teşvikler burada hatırlanabilecek hususlardan sadece bazılarıdır. Ayrıca hadis metinle-

³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmud et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403/1983), 1/270.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs ve kemniyyeti ecnâsîhî*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 433. Benzer vurgular için bk. Ebû Ahmed el-Hasan b. Abdillâh b. Said el-'Askerî, *Tashîfâtul-muhaddisîn*, thk. Mahmud Ahmed Mîra (Kâhire: el-Matbaatu'l-Arabîyyetu'l-Hadîse, 1402/1982), 1/5; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Muttefik ve'l-mufterik*, thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî (Dimaşk-Beyrût: Dâru'l-Kâdirî, 1417/1997), 105.

⁵ Yazılı nüshaların tashîfe etkisine dair bk. Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak Sahafî ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 197-198. Örneğin Zehebî (ö. 748/1348), İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) Zührî'den (ö. 124/742) münâvele yoluyla çokça nakilde bulunduğunu ve bu dönemde yazıda şekil (hareke) ve nokta olmadığı için çokça tashîfin vuku bulunduğunu ifade etmektedir (Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Os mân, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1401-1405/1981-1985), 6/331. Amr b. Şu'ayb'ın (ö. 118/736) nakilleri bağlamında benzer bir değerlendirme için ayrıca bk. Zehebî, *Siyer*, 7/174.

⁶ Hadis tarihinde sahafîlere dair ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak Sahafî ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", 197-201.

⁷ Erken dönemden itibaren tashîfât konusunda gösterilen hassasiyetlere dair örnekler için bk. Askerî, *Tashîfâtul-muhaddisîn*, 1/5-23.

rinde ve râvi isimlerinde düşülen hataların hadislerin hükmüne doğrudan etki etmesi ve bunun da ahkâma taalluk eden sonuçlarının olabileceği ihtimali de muhaddislerin konuya dair hassas olmalarını gerektiren bir diğer husus olarak zikredilebilir.⁸

1. IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişimine Etki Eden Hususlar

Arap diltçilerinin ve muhaddislerin tashîf konusuna dair dikkatlerinin III./IX. asırdan itibaren müstakil eserleri netice verdiği görülmektedir. İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) *Tashîfü'l-'ulemâ'sı* bu bağlamda örnek olarak verilebilir.⁹ Fakat tashîfâta dair edebiyatın müstakil bir hüviyet arz ettiği zaman diliminin IV./X. asır olduğu belirtilmelidir.¹⁰ Gerek muhaddislerle tahsis edildiği haliyle gerekse de Arap diltçilerinin alanlarını kapsayacak şekilde özellikle IV./X. asrın ikinci yarısında eserlerin sayısında belirgin bir artış gözlemlenebilmektedir. Muhaddislerin düştükleri tashîfler özelinde Ebû Hilâl el-'Askerî'nin (ö. 382/992) *Tashîfâtü'l-muhaddisîn'i*, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Tashîfu'l-muhaddisîn'i*, Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Islâhu galati'l-muhaddisîn'i* ve Ebu'l-Fadl el-Herevî'nin (ö. 405/1014) *el-Mu'cem fî muştebehi esâmi'l-muhaddisîn'i* bu alana dair eserler arasında sayılabilir.¹¹

İlgili edebiyatın bu zaman zarfında gösterdiği artışa gerekçe olarak birbirleri ile bağlı üç temel etkenden söz etmenin mümkün olduğu ifade edilebilir:

⁸ Tashîf ve tahrîflerin fıkhîteki etkilerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Ustîrî Cemâl, *et-Tashîf ve eseruhû fi'l-hadîs ve'l-fikh*, 227-306. Râvi tasarruflarının doğurduğu problemler ve buna dair yapılan çalışmalara dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Süleyman Doğanay, *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, Şubat 2009), 101-239.

⁹ Muhtelif lügat kitaplarındaki hatalara dair telif edildiği ifade edilen İbnü's-Sikkî'tin (ö. 244/858) *Islâhu'l-mantık'ı*, Câhız'ın (ö. 255/869) *el-Hayevân'ı* ve Sa'leb'in (ö. 291/904) *el-Fasîh'i* de (Bk. İşler, "Tashîf") burada hatırlanabilir.

¹⁰ Bu asırda ilgili edebiyatın arttığına dair bk. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012), 191.

¹¹ Tashîfât edebiyatına dair bk. Muhammed Sadık Hâmidî, "Hadis İlminde *Tashîf*, *Zabt* ve İlgili Eserler Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/2 (Aralık 2006), 169; Kadir Paksoy, "Hadiste Tashîf -Lafız ve Anlam Hataları-", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 110-111.

1. IV./X. asırda hadis metinlerine dair eser nakillerinin artması, râvi edebiyatının gelişimi ile râvi isimlerindeki tashîflerin de önem kazanması,
2. IV./X. asırda râvi profilindeki düşüşün bir sonucu olarak tashîfler konusunda önlem alma çabası,
3. Acem bölgelerindeki Ehl-i Hadîs'in konuya dair ihtiyacı.

IV./X. asırda ilgili konuya dair eserlerin artışının da imlediği üzere bu dönemde hadis metinlerinin tashîfi konusunda bir hassasiyetin oluştuğu ve bu hassasiyetin eserlerin telifi yoluyla gün yüzüne çıktığı ifade edilebilir. Literatürün bu zaman diliminde önem kazanmasının gerekçelerini tespit etmek adına IV. asır muhaddislerinin tashîfâta dair değerlendirmelerine değinmek yerinde olacaktır.

IV./X. asırda tashîfât konusuna dikkat çeken isimlerden biri Hâkim en-Nîsâbûrî'dir (ö. 405/1014). *Ma'rife'*sinin tashîfleri anlattığı kısmında zikrini ettiği tashîf örneklerinin bir numune olduğunu ifade eden Hâkim, bunların hadis ilminde yetkin olmayanlarca yapılan hatalar olduğunu söyler.¹² Keza Hattâbî (ö. 388/998) de *Islâhu galati'l-muhaddisîn* adlı eserinin mukaddimesinde muhaddislerin çoğunun hatalı okuduğunu belirttiği ifadeleri ele aldığı ifade etmektedir.¹³

1.1. Kitap Nakillerinin Artması ve Râvi Edebiyatının Gelişimi

Tashîfât literatürüne etki eden önemli gerekçelerden biri olarak IV./X. asırda kitap nakillerinin yaygınlaşması ve bunun yazınsal kültürdeki muhtemel etkisine değinmek mümkündür. Bilindiği üzere III. asır özellikle hadis metinleri açısından son derece verimli bir zaman dilimidir. Fakat bu asırda telif edilen hadis eserleri IV./X. asırla birlikte daha çok tanınmaya başlamış-

¹² Hâkim, *Ma'rife'*, 440. Hattâbî de eserinde tashîfâta düşenlerden yer yer 'âmmetu'r-ruvât, 'âmmetu'l-muhaddisîn, 'avâmmu'r-ruvât olarak söz etmektedir (Ebû Süleyman Hamd (Ahmed) b. Muhammed el-Büstî el-Hattâbî, *Islâhu galati'l-muhaddisîn*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 20, 21, 25, 27, 31, 36, 40, 47, 54, 57, 58, 60).

¹³ Hattâbî, *Islâhu galati'l-muhaddisîn*, 19. Askerî de kendi döneminde muhaddisler tarafından yapılan ve bizzat şahit olduğu tashîflere dair örnekler zikretmektedir (Örneğin bk. *Tashîfâtu'l-muhaddisîn*, 1/120, 123, 130, 131-132, 196-197, 286, 359).

tır.¹⁴ Kabul alanını genişletmesi ise eserin daha çok istinsah edilmesi, okunması ve beldelerde sıkça nakledilmesi anlamına gelmektedir. Bu dönemde nüsha nakillerinden kitap nakillerine geçişin etkisi de dikkate alındığında hadis metinlerine dair tashîflerin tespitinin de önemini artırdığı ifade edilmektedir. Zira kitap nakillerinin artması bir meclise yahut şehre has kalabilen bilginin yahut hatanın yerelliğini kaybetmesi ve daha hızlı yayılması anlamına gelmektedir.¹⁵ Bu takdirde başta Arapça açısından zayıf beldeler olmak üzere bu eserlerde düşülmesi muhtemel olan hatalara dair uyarılar önemini arttırmakta ve özellikle de tashîfât gibi Arap dili uzmanlarının yetkin olduğu bir sahaya dair birikimi olanların tecrübesine başvurulması önem arz etmektedir.

Hadis metinlerine ek olarak kitap nakilleri bağlamında dikkat çekilebilecek ikinci husus râvi edebiyatıdır.¹⁶ IV./X. asırda başta duafâ edebiyatı olmak üzere hadis râvilerine dair önemli eserlerin telif edildiği görülmektedir. Örneğin 'Ukaylî'nin (ö. 322/934) *ed-Du'afâ'sı*, İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl'i*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Mecrûhîn'i*, İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil'i* zikredilebilecek önemli örneklerdendir.¹⁷ Bu dönemde telif edilen mezkûr eserler IV. asır muhaddislerinin bir râvi arşivi ile karşı karşıya olduklarını göstermektedir. Bu sebeple muhaddislerin önemli ihtiyaçlarından biri

¹⁴ Örneğin Buhârî ve Müslim'in eserlerinin otoriteleşme süreçlerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar* 10/1-2-3-4 (Hadis-Sünnet Özel Sayısı 1997), 100-109; Jonathan Brown, *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim: The Formation and Function of the Sunnî Hadîth Canon* (Leiden-Boston: Brill, 2007). Ayrıca II./VIII. asırdan da özellikle Muvattâ' başta olmak üzere etkinliğini devam ettiren eserler de bulunmaktadır. Üzerine en çok çalışma yapılan eserlerin sırasıyla Buhârî, Müslim'in *Sahih'leri* ve *Muvatta'* olduğuna dair bk. Zekeriya Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü* (Konya: Adal Ofset, 2002), 92.

¹⁵ Kimi zaman tashîfli nüshaların pek çok kişi tarafından nakledildiği görülebilmektedir. Örneğin İmam Mâlik'in önemli talebelerinden İbn Mâcişûn'un (ö. 212/827) fikhî müktesebatını Kayrevan'a ilk taşıyan kişi olduğu ifade edilen Hammâd b. Yahya es-Sicilmâsî'nin [ö. ?] kitaplarında pek çok tashîf olduğu ve Sahnûn'un (ö. 240/854) ashabının bu hatalı nüshaları naklettikleri ifade edilmektedir (Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî, *Tabakâtü 'ulemâi İfrikiyye* (B.y.: Dârü'l-Kitâbî'l-Lübânî, t.s.), 118).

¹⁶ Ali b. el-Medî'nin (ö. 234/848-49) isimlerde yapılan tashîfî tashîflerin en ağırlı şekilde tarif ettiği nakledilmektedir (Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 1/12).

¹⁷ Zayıf râvilere ilişkin literatürün en önemli merhalesini IV./X. yüzyıl eserlerinin oluşturduğunun ileri sürülebileceğine dair bir değerlendirme için bk. Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler: Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İstanbul: İFAV, 2014), 18.

de şüphesiz isimlerde düşülen tashîfler olacaktır. Nitekim IV./X. asırda artışa geçtiği ifade edilen tashîfât edebiyatının eğildiği iki temel alanın hadis metinleri ve râvi isimleri olması da mezkûr hususlarla olan uyumu açısından önem arz etmektedir. Örneğin el-Askerî eserinde çalışmasının üç ana kısımdan oluştuğunu, ilk kısımda sahafilere dair haberler ve ulemanın düştüğü tashîflere dair nakilleri ele aldığını, ikinci kısımda Hz. Peygamber'in hadislerinde tashîf yapılan kısımları, üçüncü bölümde de isimlerde yapılan tashîfleri ele alacağını ifade eder.¹⁸ Hattâbî *Islâhu galati'l-muhaddisîn'* de hadis metinlerine yoğunlaştığını ifade ederken¹⁹ Hâkim de *Ma'rife'*sinin iki bölümünü hadis metinleri ve isnadlarındaki tashîfâtlar konusuna ayırmaktadır.²⁰

1.2. Râvi Niteliğindeki Düşüş

Eser nakillerinin yaygınlaşmasına ek olarak dikkat çekilebilecek bir diğer husus IV./X. asırda râvi profilindeki düşüş ve bu düşüşün tashîfe yansıyan yönlerine dair bir önlem alma çabasıdır. Bu minvalde IV./X. asır râvilerinin hadis birikimlerine dair gerek kendi dönemlerinde gerekse de sonraki yüzyıllarda olumsuz bir kanaatin var olduğu, önceki asırlara göre bir nitelik düşüşünün gerçekleştiği ifade edilmektedir.²¹ Örneğin Zehebî'nin h. 300'den sonraki râvilerin zayıflığına dair görüş beyan etmeye kalkarsa geride çok az kişinin kalacağına dair açıklamaları²² bu minvalde zikredilebilecek örneklerdendir.

¹⁸ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 1/4, 395.

¹⁹ Hattâbî, *Islâhu galati'l-muhaddisîn*, 19.

²⁰ Hâkim, *Ma'rife'*, 433-440; 441-449.

²¹ IV./X. asır muhaddislerine dair bazı eleştiriler için bk. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-mecruhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi (Riyad: Darü's-Sümeiyâ, 1420/2000), 1/19-20; Hâkim, *Ma'rife'*, 106-107; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *Kitâbü'l-Medhal ilâ ma'rifeti kitâbi'l-İklîl*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Beyrût: Dârü İbn Hazm, 1423/2003), 118.

Beyhakî (ö. 458/1066) ve İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) râvilerin niteliğindeki düşüşe dair ifadeleri ve işaret ettikleri düşüşün hangi zaman dilimine tekabül ettiğine dair değerlendirmeler için ayrıca bk. Tunahan Erdoğan, "Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış Mıdır?", *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı III (İlahiyat - Sanat)*, ed. Ümit Güneş, Eyüp Sami Yavaş (İstanbul: İlem-Süleyman Demirel Üniversitesi, 2016), 43-45.

²² Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi-nakdi'r-ricâl* (İrâkî'nin *Zeylû Mizâni'l-İ'tidâl'i* ile birlikte), thk. Ali Muhammed Mu'avviz-Adil Ahmed Abdulmevcüd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1995/1416), 1/114-115.

Vaki olduğu iddia edilen bu değişimle ilgili farklı gerekçelerden söz etmek mümkündür. Fakat bunlar arasında özellikle III. asırdaki Mihne sürecinin ve sonrasında Ehl-i Hadis'in edindiği toplumsal itibarın önemli bir payının olduğu ifade edilebilir. Zira Mihne sonrasında muhaddis olmanın gerek ilmî dünyada gerekse halk nezdinde bir itibara sahip olmak anlamına geleceğini tahmin etmek zor olmasa gerektir. Bu da muhaddislerin sayıca artışı, ilmî yetkinlik olmadan muhaddisler arasına dahil olan fakat hadis ilminin tahsili zor kısmına talip olmayıp daha çok itibarına talip olan isimlerin varlığını beraberinde getirmiş olsa gerektir.²³ Fakat muhaddislerin sayıca çoğalmasından ötürü zamanla Süfyân es-Sevrî'ye (ö. 161/778) izafe edilen ve Rânehürmüzi'nin (ö. 360/971) de eserinde yer verme tercihinde bulunduğu şu diyalog vücut bulmuş olmalıdır. Diyaloga göre Süfyân es-Sevrî'ye muhaddislerin çoğaldığından bahis açılır. Süfyân es-Sevrî'nin buna dair cevabı ise şöyle olur: "Mürettebat artınca gemi batır' sözü darb-ı mesel olarak verilmez mi?"²⁴

Muhaddisler arasındaki ilmî yetkinliğin zayıflamasının etki ettiği alanlardan bir tanesi de elbette tashîfât konusu olacaktır. Zira hadis râvilerine ve metinlerine aşına olmak ve hataları fark edebilecek yetkinliğe sahip olmak hadis ilmi ile uzun zaman iştiğal etmeyi gerektiren bir durumdur. Örneğin Rânehürmüzi, râvi isimleri ve künyelerine dair başlığının sonunda bu konuda yetkin olmanın sadece çekirdekten yetişen muhaddislere özgü olduğunu vurgular ve ilimde parmakla gösterilen bazı isimlerin dahi fahiş hatalar yapabildiğini ifade eder.²⁵ Keza Hâkim râvilerin isimleri, künyeleri vb. hususlara dair benzerliklerin bilinmesini ele alırken bu ilim dalını konuda yetkin hadis

²³ Ehl-i Hadis'in mihne sonrasında edindiği toplumsal kabûlün olumsuz etkilerine dair değerlendirmeler için bk. Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, Ağustos 1999), 78-87. Lafz meselesi örneğinde görüleceği üzere muhaddisler arası ihtilafa yol açan Mihne kaynaklı problemler de bahsi geçen iki hususa ek olarak zikredilebilir.

²⁴ Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdirrahman er-Rânehürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, thk. Ebû Hemmâm Muhammed b. Ali es-Sûma'î el-Beydânî (Medine: en-Nâşiru'l-Mutemeyyiz, 1438/2017), 622.

²⁵ Rânehürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 297-298.

hafızlarının fem-i muhsininden tahsil etmeyenlerin tashiften kurtulmasının mümkün olmadığını ifade eder.²⁶

Muhaddislerin yanı sıra IV./X. asrın genel ilmî tablosunda niteliksel bir zafiyet olduğuna işaret eden isimler de bulunmaktadır. Örneğin eserinin mukaddimesinde tashîfâta dair hataların artışından yakınan el-Askerî'ye (ö. 382/992) göre tashîfler eskiden de bulunmaktaydı fakat hem alimlerin çok olması hem de konuya dair hassas olunması sebebiyle düşülen hatalar azınlıktaydı. Fakat alimlerin ve konuya dair hassasiyetin azalmasıyla birlikte artık hatalar doğruları aşar hale geldi.²⁷

1.3. Tashîfât Literatürünün Gelişiminde Bölgesel Etkenler

Bu iki hususa eklenebilecek son husus ise konunun literatür coğrafyası açısından incelenmesidir. Konuya dair eserlere dikkat edildiği zaman bu eserlerin telifinde Arapların çoğunlukta olmadığı Acem şehirlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu beldelerin Arapça konusundaki yetkinliklerine dair bir nakil İbnü'l-Cî'âbî'den (ö. 355/966) gelmektedir. Nakle göre Bağdatlı muhaddis İbnü'l-Cî'âbî Ebû Ali el-Hâfız'ın (ö. 349/960) "Neden Dinever'e kadar geldin de Nîsâbûr'a gelmedin" sorusuna şöyle cevap vermektedir: "Gelmeye niyet ettim fakat sonrasında [kendi kendime] şöyle dedim: 'Kendilerini anlamadığım ve beni[m de dilimi] anlamayan bir Acem kavmine niçin gideyim?'"²⁸ Bu nakil önemli muhaddislere de ev sahipliği yapmış olan Nîsâbûr gibi bir belde özelinde düşünüldüğünde diğer Acem memleketleri için durumun evleviyetle geçerli olduğunu düşündürmektedir. Nitekim hadislere dair tashîfât edebiyatının başat eserlerinden olan *Tashîfâtu'l-muhaddisîn*'in müellifi el-Askerî'nin açıklamaları da bu ihtiyaca işaret etmesi açısından önemlidir. el-Askerî *Tashîfâtu'l-muhaddisîn*'in telif gerekçesinden bahis açarken müstakil olarak hadis talebelerinin ihtiyaçlarına cevap verecek bir eser telifine dair iki şehirden talep geldiğini ifade eder. Bu şehirler Rey ve İsfahan'dır.²⁹ Keza *el-Mu'cem fî müştebehi esâmî'l-muhaddisîn* adlı eserin müellifi Ebu'l-Fadl el-Herevî

²⁶ Hâkim, *Ma'rife*, 589.

²⁷ Ebû Ahmed el-Hasan b. Abdillâh b. Said el-'Askerî, *Şerhu mâ yeka'u filhî et-tashîf ve't-tahrîf*, thk. Abdülaziz Ahmed (Mısır: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1383/1963), 5.

²⁸ Zehebi, *Siyer*, 16/91. (هَمَمْتُ بِهِ ثُمَّ قُلْتُ: أَذْهَبُ إِلَى قَوْمٍ عَجْمٍ لَا أَفْهَمُ عَنْهُمْ وَلَا يَفْهَمُونَ عَنِّي؟)

²⁹ Askerî, *Tashîfâtu'l-Muhaddisîn*, 1/4.

(ö. 405/1014) de eserinin telif gerekçesinden söz ederken Isfahanlı dostlarının taleplerinden söz eder.³⁰ Tashîfâta dair bir diğer eser olan *Islâhu galati'l-muhaddisîn* müellifinin Büst'te yaşayan Hattâbî olması da burada hatırlanmalıdır. Görüleceği üzere tashîfât edebiyatının gelişiminde Acem diyarlarındaki ihtiyaca cevap verilmesinin de kayda değer gerekçelerden olduğu ve bu belde muhaddislerinin tashîfât konusuna dair belirgin bir ihtiyaçlarının olduğu anlaşılmaktadır.

Muhaddislerin ihtiyaç duydukları hususlarda ilgili alanın uzmanlarına başvurmaları da kayda değer bir husustur. Bu durum ilimler arası iletişimi gösterdiği gibi muhaddislerin bir nevi özeleştirici yaparak diğer ilimlerin uzmanlarından istifade ettiği şeklinde değerlendirilebilir.

Muhaddisler eser telifleri ile problemlere bir çözüm aramayı, ihtiyaçlara cevap vermeyi ve bu konuda bir farkındalık kazandırmayı amaçlamışlardır. Nitekim tashîfâta dair eser yazan kimi müelliflerin bu amaçlarına işaret ettikleri görülmektedir. Örneğin *Tehzîbu'l-luga* müellifi Ezherî (ö. 370/980) kendi dönemindeki ilim talebelerinin tashîfâta uğramış kitaplar konusunda yeterince yetkin olmadıklarından bahis açmakta ve eserinin telif gerekçelerinden biri olarak da bu konuda yeterli bilgiye sahip olmayanın aldanmaması amacıyla söz etmektedir.³¹ el-Askerî eserinin telif gerekçelerinden söz ederken konuya dair bilgisi olmayanların hatadan korunmaları amacıyla söz eder.³² Keza Hâkim de tashîfâtlara dair zikrettiği örneklerden sonra bunlardan söz etmekteki amacının hadis talebesini râvi isimlerini öğrenmeye teşvik etmek olduğunu ifade eder.³³

Tashîfât konusuna dair farkındalık sadece müstakil eserlerin telifi ile de olmamıştır. Bunlara ek olarak muhaddislerin birbirlerinin eserlerine dair yazdıkları çalışmalarda da tashîf örneklerine değindikleri görülmektedir. Örneğin

³⁰ Ebu'l-Fadl Ubeydillah b. Abdillâh b. Ahmed el-Herevî, *el-Mu'cem fî müştebehi esâmi'l-muhaddisîn*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1411/1990), 23.

³¹ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (B.y.: el-Müessesetü'l-Mısriyye, t.s.), 6-7.

³² Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 1/5.

³³ Hâkim, *Ma'rife*, 449.

İbn Ebî Hâtim'in *Beyânü hatai Muhammed b. İsmâ'ül el-Buhârî fî Târîhîhî*,³⁴ Abdülğanî el-Ezdî'nin (ö. 409/1018) Hâkim'in *el-Medhal ila's-sahîh*'indeki hatalara dair eseri³⁵ bu tür örnekleri ihtiva etmeleri açısından zikredilebilir.

Sonuç

Tashîf konusu erken dönemden itibaren muhaddislerin farkındalık oluşturmaya çalıştığı bir alandır. Muhaddislerin gerek eser düzeyinde gerekse de kısmî eleştirileri açısından da önemli bir konu olan tashîfâta dair edebiyatın hadis metinleri ve râvi bilgisi üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Hadis rivayet sisteminde kitap nakillerinin daha önemli bir yer edinmiş olması, râvi profilindeki düşüş ve Acem beldelerinin konuya dair ihtiyacına dair vurgular dikkate alındığında IV./X. asırda tashîfât edebiyatının artışına dair genel bir fikir sahibi olmanın mümkün olduğu ifade edilebilir. IV./X. asırda önemli örneklerini veren edebiyat, hadis ve râvi müktesebatının yanında tabiri caizse bir el kitabı görevi görmekte ve özellikle konuya dair birikim sahibi olmayan hadis râvilerinin hatalarının azalmasını sağlamakta³⁶ ayrıca ilgili literatürün sonraki dönemlere intikalinde de önemli bir görev ifa etmektedir.

Kaynakça

'Askerî, Ebû Ahmed el-Hasan b. Abdillâh b. Said. *Şerhu mâ yeka'u filhî et-tashîf ve't-tahrîf*. thk. Abdülazîz Ahmed. Mısır: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1383/1963.

³⁴ Askerî eserinde İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) Buhârî eleştirilerine yer yer değinir ve kendi kanaatini ifade eder (Örneğin bk. *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 1/116-118; 2/628-629, 1158).

³⁵ Eserin tashîfât konularına dair eleştirileri muhtevi olduğu ifade edilmektedir (Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ila's-sahîh*, thk. Rebî' b. el-Hâdî 'Umeyr el-Medhalî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 45-46 (Muhakkikin girişi).

³⁶ Örneğin Askerî eserinde hadis metinleri ve râvi isimleri konusunda ashâbu'l-hadis'in ihtiyaç duyduğu örnekleri derlediğini ifade etmekte (*Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 1/4-5) sıklıkla düşülen tashîflere dair örnekler yer verdiğini yer yer vurgulamaktadır (1/168, 191, 220, 230, 234, 314, 384; 2/524, 532, 585, 843, 905, 1063, 1095-1096, 1160, 1163). Benzer vurgular için bk. Hattâbî, *Islâhu galati'l-muhaddisîn*, 23, 24, 25, 28, 29, 41, 46, 53. Hatîb el-Bağdâdî de *el-Muttefik ve'l-mufterik* adlı eserinin telif gerekçesi olarak bu hususta hıfz ve fehmi ile bilinen kişiler de dahil olmak üzere pek çok kişinin hatalara düşer olmasından söz etmektedir (105).

- 'Askerî, Ebû Ahmed el-Hasan b. Abdillâh b. Said. *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*. thk. Mahmud Ahmed Mîra. Kâhire: el-Matbaatu'l-Arabiyyetu'l-Hadîse, 1. Basım, 1402/1982.
- Brown, Jonathan. *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim: The Formation and Function of the Sunnî Ḥadîth Canon*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Cemâl, Ustîrî. *et-Tashîf ve eseruhû fi'l-hadîs ve'l-fıkh ve cuhûdu'l-muhaddisîn fi mukâfahetihî*. B.y.: Dâru Taybe, ts.
- Çakın, Kamil. "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci". *İslâmî Araştırmalar* 10/1-2-3-4 (Hadis-Sünnet Özel Sayısı 1997), 100-109.
- Dayhan, Ahmet Tahir. *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Doğanay, Süleyman. *Hadis Rivayetinde Râvî Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, Şubat 2009.
- Ebu'l-Fadl el-Herevî, Ubeydullah b. Abdillâh b. Ahmed. *el-Mu'cem fi müştebehi esâmi'l-muhaddisîn*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1411/1990.
- Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî. *Tabakâtü 'ulemâi İfrikiyye*. B.y.: Dârül'l-Kitâbi'l-Lübnânî, t.s.
- Erdoğan, Tunahan. "Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış Mıdır?". *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı III (İlahiyat - Sanat)*. ed. Ümit Güneş, Eyüp Sami Yavaş. 3/37-55. İstanbul: İlem-Süleyman Demirel Üniversitesi, 2016.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-Luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. B.y.: el-Müessesetü'l-Mısriyye, t.s.
- Güler, Zekeriya. *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*. Konya: Adal Ofset, 2002.

- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Medhal ila's-sahîh*. thk. Rebî' b. el-Hâdî 'Umeyr el-Medhalî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1404/1984.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rifetu 'Ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1424/2003.
- Hâmidî, Muhammed Sadık. "Hadis İlminde *Tashîf*, *Zabt* ve İlgili Eserler Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/2 (Aralık 2006), 163-175.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve adâbi's-sâmi'*. thk. Mahmud et-Tahhân. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403/1983.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Kitâbu'l-Muttefik ve'l-mufterik*. thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî. Dımaşk-Beyrût: Dâru'l-Kâdirî, 1. Basım, 1417/1997.
- Hattâbî. Ebû Süleyman Hamd (Ahmed) b. Muhammed el-Büstî. *Islâhu galati'l-muhaddisîn*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım. 1405/1985.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. thk. Mâzin es-Sirsâvî. B.y.: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü'l-mecruhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. Hamdi Abdülmeccid es-Selefi. Riyad: Darü's-Süme'yî, 1. Basım, 1420/2000.
- İşler, Emrullah. "Tashîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/128-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler: Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2014.
- Özaşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, Ağustos 1999.

- Paksoy, Kadir. "Hadiste Tashîf -Lafız ve Anlam Hataları-". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 97-116.
- Râmehürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdirrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Ebû Hemmâm Muhammed b. Ali es-Sûma'î el-Beydânî. Medine: en-Nâşiru'l-Mutemeyyiz, 1. Basım, 1438/2017.
- Yağcı, Hızır. "Lahn Meselesinin Hadisçilere Göre Değerlendirilmesi". *Der-giabant* 10/1 (Mayıs 2022), 193-211.
- Yeşil, Ümmügülsüm. "Tashîf ve Tahrîf Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 18/1 (Temmuz 2020), 147-156.
- Yücel, Ahmet. "Bir Hadis Terimi Olarak Sahafî ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 197-203.
- Zahra, Azizah Fakhria. *Tashîf ve Musahhaf Hadisler: Sahîh-i Buhâri ve Sahîh-i Müslim Özelinde*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî-nakdi'r-ricâl (Irâkî'nin Zeylû Mîzânî'l-İ'tidâl'i ile birlikte)*. thk. Ali Muhammed Mu'avviz-Adil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1995/1416.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.